

שתי נקודות מבט על ספרה של חנה יבלונקה. הרחק מהמסילה: המזרחים והשוואה. תל אביב: ידיעות ספרים ומכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. 2008. 382 עמודים

בתיה שמעוני*

בשני העשורים האחרונים זוכה ה"מזרחיות" על מגוון היבטים לדיונים מחקריים מקיפים. הסיפור הישראלי-ציוני מואר דרך נקודת המבט של האחרים, אלה שלא נמנו על מייסדי הציונות ולא נתפסו כחלק לגיטימי מהזהות ההגמונית שהובנתה במרחב הישראלי עוד מהעליות הראשונות והגיעה לשיאה עם קום המדינה. רוב הדיונים עוסקים בזהות המזרחית ובמפגש הטראומטי בין העולים המזרחים ובין היישוב הוותיק, שחבריו נמנו, רובם ככולם, על יוצאי אירופה. הדגש העיקרי בדיונים אלו היה על תהליך ההדרה הנמשך שחוו המזרחים עקב תפיסת תרבותם כנחותה ובלתי לגיטימית במרחב התרבותי הישראלי בעל האוריינטציה המערבית, ועל אופני ההתמודדות עם הדרה זו, אם בדרכים של ויתור על הזהות העצמית ("התאשכנזות") ואם בדרכים של חתרנות והעצמה של התודעה המזרחית.

חנה יבלונקה מאירה את סיפור המפגש בין האשכנזים למזרחים, הטעון ממילא, מזווית חדשה, מפתיעה ורבת עוצמה. היא מעזה לגעת בנושא שעד כה לא נחקר ביסודיות: המזרחים והשוואה. צירוף זה נראה על פניו חריג וזר, ואכן, השאלה מה למזרחים ולשוואה צצה פה ושם לאורך הספר ומדגישה עד כמה דיון זה אינו מובן מאליו. הטענה המרכזית שמעלה יבלונקה עוסקת בעיקר בזיכרון השואה המזרחית ובאופן שבו הוא מתגלגל בחברה הישראלית ומשמש משאב תרבותי, חברתי ופוליטי הן עבור המזרחים והן עבור האשכנזים הניצולים, שרבים מהם מצויים בעמדות כוח פוליטיות. לשם כך היא בוחנת קודם כול את מהותה ההיסטורית של שואת המזרחים: מה למעשה התרחש במדינות צפון אפריקה בתקופת מלחמת העולם השנייה, ואם אפשר לכנות אירועים אלה שואה. חלקו הראשון של הספר הוא אפוא מחקר היסטורי עובדתי הבודק את השפעת הכיבוש הנאצי על יהודי לוב, תוניס, אלג'יר ומרוקו: החלת חוקי הגזע עליהם, הקמת מחנות עבודה והתנאים שהתקיימו במחנות אלה, וכן מספר הנספים בכל אחת מהארצות המוזכרות. בסיומה של סקירה זו שואלת יבלונקה אם אפשר לכנות אירועים אלו שואה. תשובתה אינה חד משמעית. כך למשל בספרות ההיסטורית המאוחרת שסוקרת יבלונקה היא מדגישה את ההסתייגות של הכותבים מהשוואה של ממש בין האירועים שהתרחשו בצפון אפריקה ובין אלו שהתרחשו באירופה, ונדמה שזו גם עמדתה היא, אך במהלך הדיון מבצבצת לעתים ביקורת על היחס המפחית של הממסד כלפי סיפורם של יוצאי צפון אפריקה. בתארה את אוהל יזכור שבמתחם יד ושם היא מציינת כי "ברצפת הזיכרון המשוקעת חרותים שמות עשרים ושניים ממחנות הריכוז ואתרי הרצח הגדולים ביותר" ומפרטת את שמותיהם (ביניהם באבי יאר, פונאר, בוכנוואלד, סוביבור, אושוויץ ואחרים). בסוף הרשימה מעירה הכותבת כי "אף לא אחד מצפון-אפריקה! גם לא כיום, בחלוף למעלה מארבעים שנה לחנוכת האוהל" (עמ' 88). תגובתה זו נראית תמוהה על רקע

* המחלקה לספרות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

ההצגה המוקדמת של האירועים במקומות אלה כאירועים שמשקלם העובדתי והרגשי גם יחד אינו דומה לזה המוכר לנו ממחנות המוות האחרים.

נקודה זו, החושפת את חוסר היכולת להכריע איך להתייחס לאירועים הללו, כחלק מהשואה או כתופעת לוואי קשה של האידיאולוגיה והמשטר הנאציים, היא מפתח להבנת סיפורם של המזרחים והשואה בחברה הישראלית. הפסיחה על שתי הסעיפים מדגימה היטב את מקומם של המזרחים בחברה הישראלית בכלל ובסיפור השואה בפרט: בפנים ובחוץ גם יחד. התשובה לשאלה אם בפנים או בחוץ תלויה בתקופה, באינטרסים חברתיים ופוליטיים ובקבוצות לחץ והשפעה. לפיכך עיקר חשיבותו של הספר היא בכירור מעמדו של זיכרון השואה ותפקידו הפוליטי בעיצוב הזהות המזרחית ותחושת השייכות הלאומית.

על מעמדה של השואה כרכיב מרכזי בזהות הישראלית ההגמונית נכתב לא מעט, וזו אחת מנקודות המוצא של הספר. אלא שעתה הוא נבחן מכיוון לא צפוי. כאמור, בראשית המחקר פורשת המחברת את העובדות ההיסטוריות. בחלקו העיקרי היא מבקשת לברר דבר מה שקשה יותר להוכיחו, את אופני ההכרה והתודעה של שתי הקבוצות הנוטלות חלק בדרמה שהיא מגוללת: ניצולי השואה מאירופה מזה, וניצולי השואה מצפון אפריקה מזה. פרק מיוחד מוקדש לשתי קבוצות קיצון שהתנהלותן מדגימה את עוצמת הכוח הפוליטי של עיבוד הזיכרון: יהודי יוון, שהיו חלק מובהק מסיפור השואה, אך בשל מעמדם השולי בחברה הישראלית התקשו להציב את סיפורם במרכז התודעה הישראלית, ויהודי עיראק, שדרשו בתוקף להיות חלק מסיפור השואה, אף על פי שזיקתם לסיפור חלשה ביותר.

את השנים הראשונות של המדינה, עד שנות השישים, מסמנת יבלונקה כשנות ההדרה. בשנים אלה היו רבים מניצולי אירופה פעילים מרכזיים בתהליכי עיבוד ויצירה של הזיכרון הממלכתי של השואה (ובכלל זה כתיבת ספרי ההיסטוריה, עריכת תכניות הלימודים והקמת מוסדות זיכרון). מסיבות שונות, וראשונה להן העוצמה הבלתי נתפסת כמעט של השמדת יהודי אירופה, לא היה מקום לתיעוד גורלם של יהודי צפון אפריקה בסיפור השואה. סיפור זה היה אפוא אירופי למהדרין, ומה שהתחולל בצפון אפריקה נותר בשוליו, אם בכלל. רצף של אירועים היסטוריים – ממשפט אייכמן שעורר הזדהות קולקטיבית, דרך מלחמת ששת הימים ותקופת ההמתנה שקדמה לה ועד מלחמת יום הכיפורים ועליית בגין לשלטון – הכשיר את הקרקע ליצירת תודעת שואה משותפת וליצירת אחדות זיכרון ישראלי. יבלונקה מתחקה על שינוי התודעה הממסדית דרך עיון בפרוטוקולים של ישיבות ביד ושם, כינוסים של מנהלי בתי ספר, חוברות הדרכה למורים ותכתובות של משרד החינוך. חומרים אלה חושפים את ההכרה של אנשי החינוך והרוח, שלקחו חלק פעיל בעיצוב התודעה הלאומית, בסכנה שמא יתנכרו המזרחים לשואה ולניצוליה. עקב כך הם ביקשו לייצר מכנה משותף בין קהילות ישראל והחלו להשתמש באחדות הגורל כמושג מפתח שבאמצעותו תושג סולידריות חברתית ולאומית: "לא עוד הזדהות בלבד של המזרחים עם סיפור השואה אלא שילובם בו והפיכתם לחלק ממנו" (עמ' 152). באמצעות מעקב אחר תכניות הלימודים בנושא השואה מקום המדינה ועד היום חושפת יבלונקה באפקטיביות את החדירה ההדרגתית אך העקבית של קורות יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה לחומרי הלימוד בהיסטוריה ובספרות. וכך, אם בשנות השישים טענו המורים כי "החומר זר לילדי עולים מארצות המזרח" (עמ' 146), הנה בשנות השמונים מתועדים מכתבי ילדים מזרחים מקריית שמונה המביעים הזדהות מלאה וכואבת עם השואה וקורבנותיה (עמ' 178-180).

אחת הסוגיות המעניינות בספר קשורה לדרכים הפתלתלות שנקטו המבקשים לייצר את תודעת אחדות הגורל. כך למשל, הלהיטות לשלב את המזרחים בסיפור השואה הביאה כותבים לכנס תחת הכותרת מזרחים את יהודי ספרד (בלקן, הולנד, צרפת, איטליה, יוון) בצד יהודי צפון אפריקה ועיראק, ותחת הכותרת שואה אירועים כגון הפרהוה¹ או כל אירוע אנטי יהודי שהתרחש באותה העת. פעילות מנכסת זו מתקיימת אצל כותבים מזרחים ואשכנזים גם יחד ומעידה על יוקרת השואה כהון תרבותי מצד אחד, ועל חרדה מפני התנכרות לשואה ושכחתה מצד שני.

בפרק האחרון מתארת יבלונקה את השיח התרבותי של מזרחים בני דור שני ושלישי ביחס לשואה. שיח זה זוכה לפריחה מאז שנות התשעים ומבטא הפנמה גורפת של השואה כגורל משותף וכרכיב בזהותם העצמית של היוצרים המזרחים. בפרק זה מוצגים ביטויים תרבותיים כגון מופעי תיאטרון, סרטי תעודה, יצירות ספרות וטקסי זיכרון שהפיקו מזרחים בני הדור השני, ושבאמצעותם הם מבטאים את מגוון הדרכים של קליטת השואה כחלק מהווייתם. אלא שדווקא כאן, בשיאו של התהליך, מתגלים גם הבקיעים שבו, המתבטאים בהתנגדות לשיח המאחד שנכפה על המזרחים ו"בקריאת התיגר של בני הדור השני של המזרחים על ההגמוניה שביקשו להם בני הדור השני של ניצולי השואה על פרק זה בהיסטוריה היהודית" (עמ' 274). קולות חתרניים אלה, המושמעים על ידי הסופרים המזרחים, אינם זוכים לדיון ממצה, ומעוררים סימני שאלה נוספים בדבר הצלחת הפרויקט הלאומי של הנחלת זכר השואה לכול.

סיום המחקר מעורר אפוא שאלות חשובות: האם אכן חלחלה תודעת השואה המזרחית לציבור הרחב? האם תודעת שיתוף הגורל הונחלה לכול? ואולי מי ששוכנע היו דווקא אלה שנוקקו ביותר לתודעה חסרה זו – המזרחים עצמם – בעוד הניצולים ובניהם סירבו לוותר על המעמד היוקרתי ולראות במזרחים שותפים לגיטימיים לזיכרון השואה? מחקר זה הוא אבן דרך חשובה בבחינת העצמת זיכרון השואה המזרחי ותפקודו כאסטרטגיה מרכזית בשדה פוליטיקת הזהויות בחברה הישראלית. אך חשיבותו טמונה גם בכך שהוא פורץ דרך לשאלות נוספות ומניח את המצע למחקרים חדשים בפצע הפתוח של המזרחים בישראל, פצע שעדיין לא העלה ארוכה.

1 הפרעות ביהודי בגדאד שהתרחשו ב־1941 בחסות משטרו הפרו־נאצי של רשיד עלי.